

Marek Andrzej Lebensztejn

radca prawny z Okręgowej Izby Radców Prawnych w Białymstoku

e-mail: leben@pro.wp.pl

telefon: +48 85 732 48 05

DOI: 10.15290/mhi.2014.13.02.18

Macierzyństwo zastępcze – problemy etyczne i prawne

SUMMARY

Surrogacy – ethics and legal aspects

This article presents the concept of surrogate motherhood (surrogacy) indicating the distinction between full and partial surrogacy. It discusses the admissibility of surrogacy in relation to the ethics, the major world religions and selected legal systems. The article indicates controversy that this concept gives rise to and highlights the fact that the international and national legislation fails to keep up with its accelerated development and does not properly regulate the issue of admissibility or ban on surrogacy.

The author also attempts to raise the problem of admissibility of concluding surrogacy contracts. He indicates items that could be found in such agreements, discusses the status and the origin of a newborn child and the payment issues. Finally, the author answers the question, what the responsibility of a surrogate mother is and indicates the potential emergence of further controversy over surrogacy connected with the possibility of cloning embryos and genetic engineering. These problems are currently at the discussion stage only, both in the scientific community and in society; however, they can become a reality soon.

Key words: surrogacy, surrogate mother, in vitro, assisted reproduction, extramarital relationship

Słowa kluczowe: macierzyństwo zastępcze, matka zastępcza, in vitro, sztuczne zapłodnienie, związek pozamałżeński

Ostatnie kilkadziesiąt lat przyniosło przełom tak w rozwoju naukowym, jak również i w zmianie podejścia do wielu zagadnień, powodując jednocześnie powstawanie wielu sytuacji kontrowersyjnych, kiedy to współczesna nauka próbuje zetknąć się z istniejącą etyką bądź religią. Wiele kontrowersji budzą sprawy związane z bioetyką, biojurysprudencją oraz najnowszymi metodami wspomaganie i kontroli płodności człowieka, a w szczególności z tzw. macierzyństwem zastępczym. Funkcjonująca od pewnego czasu instytucja zwana

również surogacją, choć stwarzająca problemy natury prawnej, nie doczekała się kompleksowej regulacji na gruncie prawa polskiego. Ponadto, zjawisko macierzyństwa zastępczego powoduje także dyskusje na gruncie tak etyki, jak i religii. Pomimo że instytucja surogacji rozwija się dość dynamicznie w wielu krajach na świecie, są również państwa, gdzie jest zakazana.

Z macierzyństwem zastępczym mamy do czynienia w przypadku, gdy kobieta zwana matką zastępczą (ang. *surrogate mother*) godzi się, aby w procesie prokreacji, normalnie rozgrywającym się z udziałem dwóch stron, spełniać rolę „trzeciej strony”¹. Rozszerzając tę definicję podkreślić też należy, iż w przypadku macierzyństwa zastępczego kobieta zawiera umowę z matką genetyczną albo matką adopcyjną (prawną), dotyczącą przyjęcia roli matki biologicznej, noszącej ciężar i rodzącej dziecko w celu przekazania go bezwzględnie po urodzeniu matce genetycznej. Rozróżnia się więc macierzyństwo zastępcze częściowe, które występuje wtedy, gdy do zapłodnienia dochodzi poprzez inseminację, do którego wykorzystuje się nasienie zainteresowanego mężczyzny i macierzyństwo całkowite², z którym mamy do czynienia wówczas, gdy zainteresowana para dostarcza surogatce już zapłodniony embriion³. Warto nadmienić, iż w przypadku zastępstwa częściowego powstały płód ma w połowie cechy genetyczne matki zastępczej, a w połowie męża z pary małżeńskiej⁴.

Należy podkreślić, iż macierzyństwo zastępcze stanowi złamanie zasady prawa rzymskiego *Mater semper certa est; pater est quem nuptiae demonstrant*⁵ (Matka jest zawsze pewna; ojcem jest ten, na kogo wskazuje małżeństwo), zasady, która od wieków stanowiła podstawę postrzegania pochodzenia dziecka od kobiety, która je urodziła. W chwili obecnej dziecko może być bowiem związane zarówno z matką genetyczną, jak i z kobietą, która je urodziła⁶.

Pary niemogące mieć dzieci dopuszczają możliwość surogacji w przypadku niepowodzenia innych metod, w szczególności gdy mimo leczenia dostępnymi środkami nie miało miejsce zapłodnienie bądź doszło do wielokrotnego poronienia. Dzieje się to w sytuacji, gdy terapia metodą *in vitro* zakończyła się

1 W. Galewicz, *Macierzyństwo zastępcze – czym ono jest i co jest w nim złego? Debata: Jak uregulować kwestie macierzyństwa zastępczego?* 16–23.11.2009, www.ptb.org.pl/pdf/galewicz_macierzynstwo.2.pdf [20.11.2013].

2 Zwane również „czystym”; por. T. Rucki, *Medyczne uwarunkowania wspomaganego rozrodu*, [w:] *Wspomagana prokreacja ludzka. Zagadnienia legislacyjne*, red. T. Smyczyński, Poznań 1996, s. 60.

3 W. Galewicz, op. cit.

4 R. Tokarczyk, *Prawa narodzin, życia i śmierci. Podstawy biojurysprudenji*, wyd. 7, Zakamycze 2002, s. 179.

5 D. 2, 4, 5 (Paulus); por. K. Burczak, A. Dębiński, M. Jońca, *Łacińskie sentencje i powiedzenia prawnicze*, Warszawa 2007, s. 103.

6 A. Breczko, *Podmiotowość prawna człowieka w warunkach postępu biotechnomedycznego*, Białystok 2011, s. 226.

niewpłodzeniem, doszło do wystąpienia przedwczesnej menopauzy lub też budowa fizyczna kobiety uniemożliwia donoszenie ciąży.

Kwestia macierzyństwa zastępczego wymaga zatem jak najszybszego uregulowania prawnego. Wiadome jest bowiem, iż eksperymenty medyczne, niosąc postęp w metodach leczenia dający nadzieję, stwarzają jednocześnie pewne zagrożenia⁷, zaś brak regulacji prawnych powodować może powstawanie nadużyć i nadinterpretacji oraz budzić niepotrzebne spory, szczególnie na gruncie religijnym.

1. Macierzyństwo zastępcze jako problem etyczno-religijny

W debacie nad macierzyństwem zastępczym sięga się często do argumentów religijnych. O ile bowiem świeckie systemy etyczne w zasadzie dopuszczają ten rodzaj macierzyństwa, o tyle największe współczesne religie generalnie go nie akceptują bądź mają problem z jednolitą oceną tego zjawiska.

Kościół katolicki nie akceptuje metod sztucznego zapłodnienia nawet przy małżeństwie sakramentalnym⁸. Katolicyzm uzasadnia swój zdecydowany zakaz macierzyństwa zastępczego faktem, iż sprzeciwia się ono jedności małżeństwa i godności prokreacyjnej osoby ludzkiej⁹.

22 lutego 1987 roku watykańska Kongregacja Nauki Wiary wydała w tej sprawie instrukcję *Donum vitae*, podpisaną przez kardynała Josepha Ratzingera, w której zapisano m.in., że „macierzyństwo zastępcze obraża godność i prawo dziecka do poczęcia, do okresu ciąży i wychowania przez własnych rodziców oraz wprowadza, ze szkodą dla rodzin, podział między czynnikami fizycznymi, psychicznymi i moralnymi elementami, które je konstytuują”¹⁰. Macierzyństwo zastępcze uznawane jest więc „jako niepełne wobec obowiązków wynikających z miłości macierzyńskiej, wierności małżeńskiej i odpowiedzialnego macierzyństwa”¹¹. Również Katechizm Kościoła Katolickiego stwierdza, iż „techniki, które powodują oddzielenie rodzicielstwa wskutek interwencji osoby spoza małżeństwa (oddawanie spermy lub jaja, macierzyństwo zastępcze), są głęboko niegodziwe” (Kan. 2376)¹².

⁷ A. Breczko, *Prawo a moralność w teorii i praktyce wczoraj i dziś (zarys wykładu)*, Białystok 2004, s. 86.

⁸ M. Kaszowski, *Teologia w pytaniach i odpowiedziach*, www.teologia.pl/m_k/prz-07.htm [20.11.2013].

⁹ *Interwencje w przekazywanie życia ludzkiego*, http://izajasz.pl/dk,5,3,donum_vitae.html [20.11.2013].

¹⁰ *Instrukcja o szacunku dla rodzącego się życia ludzkiego i o godności jego przekazywania. Odpowiedzi na niektóre aktualne zagadnienia*, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WR/kongregacje/kdwiary/zbior/t_2_19.html [20.11.2013].

¹¹ *Interwencje w przekazywanie życia ludzkiego...*

¹² Katechizm Kościoła Katolickiego, Pallottinum 1994.

Judaizm stoi na podobnym stanowisku, uznając, że kobieta nie może w jakikolwiek sposób przyjąć roli zastępczej matki¹³. W przypadku religii mojżeszowej ma zastosowanie podobna do rzymskiej zasada, że *mater semper certa est*, gdyż w judaizmie „żydowskość” podąża właśnie za matką. Współcześnie bowiem różne odłamy judaizmu zgadzają się w jednym: że osoba, której matka jest Żydówką – jest Żydem, a dzieci każdej kobiety, która jest Żydówką – są Żydami¹⁴. Przyjęcie za dopuszczalne roli zastępczej matki mogłoby powodować dylemat, która z kobiet taką matką rzeczywiście jest – matka genetyczna, czy rodząca dziecko matka zastępcza. Jednakże w przypadku religii mojżeszowej w sytuacji wszczęcia jednej kobiecie zapłodnionego zarodka pochodzącego od drugiej kobiety macierzyństwo determinowane jest genetycznie¹⁵.

Zarówno protestantyzm jak i islam sprzeciwiają się macierzyństwu zastępczemu. Według R. Tokarczyka w islamie „matką zastępczą może być inna żona męża w granicach zalegalizowanej poligamii”¹⁶. Twierdzenie to nie koresponduje z inną opinią wyrażoną w literaturze, gdzie mówi się o zakazie transferu zapłodnionej komórki jajowej do organizmu surogatki, nawet w przypadku legalnej poligamii. Takie stanowisko wyrażone też zostało m.in. na zakończenie pierwszej międzynarodowej konferencji „Bioethics on Human Reproduction In the Muslim World”, mającej miejsce w 1991 roku na Uniwersytecie w Kairze¹⁷. Nie jest to pogląd odosobniony. Również Islamic Organization for Medical Sciences (IOMS) podczas konferencji w 1987 roku wydała rekomendację, według której leczenie *in vitro* powinno być dostępne dla małżeństw, ale zdecydowanie zabronione w przypadku dawców spoza małżeństwa lub w przypadku macierzyństwa zastępczego¹⁸.

Buddyzm zaś dopuszcza macierzyństwo zastępcze, o ile zostanie dokonane podczas procedury medycznej, a więc z pominięciem zdrady małżeńskiej. Surogacja dopuszczalna będzie jako porozumienie zainteresowanych stron – małżonków, matki zastępczej, lekarzy¹⁹. Jednakże niektórzy wyznawcy tej religii wyrażają zastrzeżenia co do samej formy zapłodnienia *in vitro*, gdyż może ona powodować uszkodzenia pozostałych embrionów²⁰.

¹³ R. Tokarczyk, op. cit., s. 179.

¹⁴ M. Kalczewiak, *Izraelskie prawo małżeńskie. Wybrane zagadnienia*, [w:] *Przegląd Prawa Wyznaniowego*, t. 4, 2012, s. 102; zob. *Kto jest Żydem?*, <http://www.the614thcs.com/40.708.0.0.1.0.phtml> [18.11.2013].

¹⁵ S. Z. Leiman, *Jewish Ethical Teaching and Technological Advance*, [w:] *Contemporary Ethical Issues in the Jewish and Christians Traditions*, red. F. E. Greenspahn, Hoboken, New Jersey 1986, s. 16.

¹⁶ R. Tokarczyk, op. cit., s. 180.

¹⁷ D. Atighetchi, *Islamic Bioethics: Problems and Perspectives*, Dordrecht 2007, s. 153.

¹⁸ J. E. Brockopp, T. Eich, *Muslim medical ethics: from theory to practice*, University of South Carolina, Columbia 2008, s. 64.

¹⁹ R. Tokarczyk, op. cit., s. 180.

²⁰ C. Wright, *Thinking Through Religion: Truth and Spirituality. Module 4*, Oxford 2003, s. 73.

W przypadku wyznawców hinduizmu macierzyństwo zastępcze jest akceptowane, głównie ze względu na fakt, iż hinduizm akceptuje wszystko, co dobre dla rodzaju ludzkiego pod warunkiem, iż nie narusza to wartości moralnych innych osób²¹. Zdaniem A. Kumara nigdy poważnie nie dyskutowano rozrodu wspomaganego ze względu na wiarę w karmę, która predysponuje życie jednostki po urodzeniu. Z tego też powodu nie ma konfliktu pomiędzy zasadami hinduizmu a wspomaganem rozrodem²².

Warto wspomnieć w tym miejscu o kwestii naruszenia obowiązku wierności małżeńskiej w przypadku macierzyństwa zastępczego. Zdaniem M. Gałązki macierzyństwo zastępcze umożliwia prokreację z udziałem zastępczej matki bez uciekania się do cudzołóstwa²³. Jednak za cudzołóstwo należy tu uznać stosunek płciowy męża z kobietą, która zobowiązała się następnie urodzić w ten sposób poczęte dziecko z założeniem późniejszego przekazania go małżonkom. Taki przypadek nie spełniłby bowiem cech macierzyństwa zastępczego, gdyż to, jak wskazano już powyżej, zachodzi bez kontaktu seksualnego, a przy współudziale personelu medycznego²⁴.

2. Dopuszczalność macierzyństwa zastępczego na tle wybranych systemów prawnych

Postępująca globalizacja i postęp w technikach wspomaganego rozrodu otworzyły szereg nowych możliwości dla niepełnych par z całego świata. Umędzynarodowienie instytucji macierzyństwa zastępczego w połączeniu z proponowanym wynagradzaniem pieniężnym zastępczej matki spowodowało powstanie swego rodzaju „turystyki” związanej ze sztucznym zapłodnieniem i wykorzystaniem surogatek²⁵. Za przyspieszonym rozwojem tej instytucji nie nadąża międzynarodowe bądź unijne prawodawstwo, które nie reguluje w należyty sposób kwestii dopuszczalności bądź zakazu macierzyństwa zastępczego.

²¹ M. Fras, D. Ablazewicz, *Reżim prawny macierzyństwa zastępczego na tle porównawczym*, [w:] *Problemy współczesnego prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego*, vol. VI, A.D. MMVIII, s. 41.

²² A. Kumar, *Ethical Aspects of Assisted Reproduction – an Indian viewpoint*, *Reproductive BioMedicine Online*, 2007, 14.1, s. 140–142.

²³ M. Gałązka, *Prawo karne wobec zastępczego macierzyństwa*, [w:] *Ius et lex. Księga jubileuszowa ku czci Profesora Adama Strzembosza*, red. A. Dębiński, A. Grześkowiak, K. Wiak, Lublin 2002, s. 117.

²⁴ R. Krajewski, *Prawa i obowiązki seksualne małżonków. Studium prawne nad normą i patologią zachowań*, Warszawa 2009, s. 331–332.

²⁵ L. A. Ramsköld, M. P. Posner, *Commercial surrogacy: how provisions of monetary remuneration and powers of international law can prevent exploitation of gestational surrogates*, „*Journal of medical ethics*” 2013 June, 39 (6), s. 397–402.

Parlament Europejski starał się nakreślić pewne ramy prawne dla instytucji surogacji. Efektem jego działania były dwie rezolucje z 1989 roku, z których pierwsza (*Resolution on the ethical and legal problems of genetic engineering*) dotyczyła etycznych i prawnych konsekwencji inżynierii genetycznej, druga zaś (*Resolution on artificial insemination „in vivo” and „in vitro”*) poruszała kwestie sztucznego zapłodnienia²⁶. Parlament Europejski zauważył, iż wykorzystanie metod naukowych może pozwolić osobom na posiadanie potomstwa, podkreślając jednocześnie, iż zabiegi te mogą budzić poważne wątpliwości natury moralnej i prawnej, które w tych okolicznościach zdają się przeważać nad interesem jednostki²⁷. Co więcej, zgodnie z założeniami rezolucji poświęconej sztuczemu zapłodnieniu *in vivo* i *in vitro*, zastępcze macierzyństwo uznane zostało za niedopuszczalne, zaś wszelkie jego formy za zabronione²⁸.

Konwencja o ochronie praw człowieka i godności istoty ludzkiej w dziedzinie zastosowania biologii i medycyny (zwana Europejską Konwencją Bioetyczną) – jedna z konwencji Rady Europy, zawarta 4 kwietnia 1997 roku, również nie zawiera regulacji dotyczących kwestii macierzyństwa zastępczego. Jedyne treści z art. 21, a mianowicie, że „ciało ludzkie ani jego części – jako takie – nie mogą stanowić źródła korzyści finansowych”, można zastosować do surogacji²⁹.

Aktem prawnym, który reguluje problematykę macierzyństwa zastępczego w sposób najbardziej kompleksowy, jest projekt rekomendacji Rady Europy, dotyczący sztucznej prokreacji ludzkiej, opracowany w 1989 roku przez tymczasowy Komitet Ekspertów do spraw Bioetyki CAHBI (Ad Hoc Committee of Experts of Bioethics)³⁰. W tym dokumencie pojawia się definicja matki zastępczej określonej jako „osoba, która nosi dziecko na rzecz innej osoby, a która przed zajściem w ciążę wyraziła zgodę na to, że dziecko po urodzeniu zostanie tamtej innej osobie przekazane”³¹.

²⁶ *Resolution on the ethical and legal problems of genetic engineering*, <http://www.codex.vr.se/texts/EP-genetic.html> [18.11.2013].

²⁷ *Problematyka prawna zastępczego macierzyństwa – regulacje prawnomiędzynarodowe i krajowe. Prawo i medycyna*, <http://www.prawoimedycyna.pl/index.php?str=artykul&id=688&PHPSESSID=74177a443c2491416ddc85368946d1dd> [22.11.2013].

²⁸ Ibidem.

²⁹ *Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine*, <http://www.conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/164.htm> [21.11.2013].

³⁰ *Report on Human Artificial Procreation Principles set out in the report of the Ad Hoc Committee of Experts on Progress in the Biomedical Sciences (CAHBI), 1989*, http://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/source/PMAprinciplesCAHBI1989_en.doc [21.11.2013].

³¹ Ibidem, Rozdział I pkt e: „surrogate mother means a woman who carries a child for another person and has agreed before pregnancy that the child should be handed over after birth to that person”; zob. też: *Problematyka prawna zastępczego macierzyństwa...*

W projekcie rekomendacji określono również, iż „Lekarz lub zakład nie mogą stosować metod sztucznej prokreacji w celu poczęcia dziecka, które ma być donoszone przez matkę zastępczą”³² oraz iż „umowa czy porozumienie pomiędzy matką zastępczą a inną osobą lub parą, dla których ma ona urodzić dziecko, nie rodzi skutków prawnych”³³.

Powyższe zakazy nie mają jednak charakteru bezwzględnego. Dopuszczono bowiem możliwość przeprowadzenia zapłodnienia wspomaganego medycznie na osobie matki zastępczej, gdy ta nie pobiera za to wynagrodzenia, a po urodzeniu dziecka posiada prawo do jego zatrzymania³⁴.

Konieczność regulacji prawnych w zakresie macierzyństwa zastępczego została zauważona wiele lat temu. Artykuł 2 Europejskiej Konwencji o statusie prawnym dziecka pozamałżeńskiego³⁵, sporządzonej 15 października 1975 roku w Strasburgu, określił, iż pochodzenie dziecka pozamałżeńskiego od matki ustala się wyłącznie na podstawie faktu jego urodzenia³⁶.

Brytyjski *Surrogacy Arrangements Act* z 1985 roku zakazał pośredniczenia w zawieraniu umów między osobami pragnącymi dziecka – małżonkami i kandydatkami na matkę zastępczą³⁷. Ponadto podkreślić należy, iż ustawa *Human Fertilisation and Embryology Act* z 1990 roku dopuściła możliwość sądowego powierzenia władzy rodzicielskiej matce genetycznej i jej małżonkowi³⁸. Również i niemieckie prawo sankcjonuje karnie działania wszystkich osób zawierających jakiegokolwiek komercyjne umowy dotyczące macierzyństwa zastępczego³⁹.

W przypadku zaś ustawodawstwa kanadyjskiego, *The Assisted Human Reproduction Act* dopuszcza wyłącznie niepłatne przypadki macierzyństwa zastępczego⁴⁰, zakazując płatnego pośrednictwa⁴¹, aczkolwiek w prowincji

³² *Report on Human Artificial Procreation...*, 15.1: „No physician or establishment may use the techniques of artificial procreation for the conception of a child carried by a surrogate mother”; zob. *Problematyka prawna zastępczego macierzyństwa...*

³³ *Report on Human Artificial Procreation...*, 15.2: „Any contract or agreement between surrogate mother and the person or couple for whom she carried the child shall be unenforceable”; zob. *Problematyka prawna zastępczego macierzyństwa...*

³⁴ *Report on Human Artificial Procreation...*, 15.4: „However, states may, in exceptional cases fixed by their national law, provide, while duly respecting paragraph 2 of this principle, that a physician or an establishment may proceed to the fertilisation of a surrogate mother by artificial procreation techniques, provided that: a. the surrogate mother obtains no material benefit from the operation; b. the surrogate mother has the choice at birth of keeping the child”; zob. *Problematyka prawna zastępczego macierzyństwa...*

³⁵ Europejska Konwencja o statusie prawnym dziecka pozamałżeńskiego (Dz. U. z 1999 r., nr 79, poz. 888).

³⁶ K. Pietrzykowski, *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, wyd. 3, Warszawa 2012, s. 638.

³⁷ *Surrogacy Arrangements Act 1985*, <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1985/49> [18.11.2013].

³⁸ R. Tokarczyk, op. cit., s. 181.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Assisted Human Reproduction Act (S.C. 2004, c. 2)*, <http://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/A-13.4/> [20.11.2013].

Quebec macierzyństwo zastępcze nie jest dopuszczalne w ogóle⁴².

W oparciu o powyższe można uznać, że powstała wyraźna tendencja na rzecz prawnego ograniczania lub nawet całkowitego zakazu dokonywania macierzyństwa zastępczego⁴³. Legalność instytucji surogatki zależy jednak przede wszystkim od systemów prawnych poszczególnych państw i jednolitych tendencji w tej materii.

Do państw dopuszczających tak komercyjne, jak i altruistyczne macierzyństwo zastępcze należy zaliczyć Rosję, Indie, Ukrainę, Gruzję, Armenię, Cypr, Republikę Południowej Afryki, USA (w przypadku Stanów Zjednoczonych kwestia legalności zależy od systemów prawnych poszczególnych stanów, z których najbardziej otwartymi w tym zakresie są: Arkansas, Kalifornia, Floryda, Illinois, Teksas)⁴⁴.

Kraje dopuszczające wyłącznie altruistyczne macierzyństwo zastępcze to: Australia, Kanada (bez Prowincji Quebec), Wielka Brytania, Holandia, Dania, Węgry, Izrael, Stany Zjednoczone (stany: Nowy Meksyk, Wirginia, Oregon, Waszyngton)⁴⁵.

Kraje, w których są niedopuszczalne wszelkie formy macierzyństwa zastępczego to: Niemcy, Francja, Hiszpania, Włochy, Szwajcaria, Austria, Norwegia, Szwecja, Islandia, Turcja, Arabia Saudyjska, Pakistan, Chiny, Japonia, Kanada (Quebec), Stany Zjednoczone (stany: Arizona, Michigan, Nowy Jork)⁴⁶. Dodać należy, iż stan Michigan jest jedynym amerykańskim stanem, w którym surogacja stanowi przestępstwo⁴⁷.

W większości państw świata macierzyństwo zastępcze nie jest jeszcze w żaden sposób uregulowane prawnie, chociaż niektóre z tych krajów mogą uchwalić wkrótce przepisy ułatwiające procedury macierzyństwa zastępczego⁴⁸.

Podkreślić należy, iż na status macierzyństwa zastępczego mają wpływ nie tylko ustawodawcy w poszczególnych krajach, ale również praktyka są-

⁴¹ *Surrogacy: is it legal in Canada?*, <http://www.familyhelper.net/iy/surrogacy/legal.html> [20.11.2013].

⁴² *Civil Code of Quebec*, 1991, c. 64, article 541: „any agreement whereby a woman undertakes to procreate or carry a child for another person is absolutely null”.

⁴³ R. Tokarczyk, op. cit., s. 182.

⁴⁴ Zob. R. Cook, S. D. Sclater, F. Kaganas, *Surrogate Motherhood: International Perspectives*, Oregon 2003, s. 2; *Surrogacy laws in the United States*, <http://www.jsonline.com/news/health/163772546.html> [20.11.2013].

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ C. P. Kindregan Jr., D. White, *International Fertility Tourism: The Potential for Stateless Children in Cross-Border Commercial Surrogacy Arrangements*, „Suffolk Transnational Law Review” 2013, vol. 36, s. 534.

⁴⁸ R. F. Storrow, *Travel into the Future of Reproductive Technology*, University of Missouri, „Kansas City Law Review” 2010, nr 2, s. 300; zob. *The Assisted Reproductive Technologies (Regulation) Bill* – 2010, Ministry of Health & Family Welfare, India, <http://www.icmr.nic.in/guide/ART%20REGULATIONS%20Draft%20Bill1.pdf> [16.11.2013].

dowa. Zdarza się bowiem, iż legislacja nie nadąża za zmieniającą się medycyną i etyką. Przełomowe orzeczenie w sprawie dotyczącej macierzyństwa zastępczego zapadło w marcu 2013 roku w Irlandii. Na mocy wyroku sądowego genetyczna matka bliźniaków urodzonych przez surogatkę stała się ich legalną matką⁴⁹. Sąd zaznaczył jednocześnie, że genetyczni rodzice mają prawo do wpisu w akcie urodzenia dzieci⁵⁰. Sędzia zwrócił również uwagę, iż irlandzkie ustawy dotyczące aktów urodzenia i rodzicielstwa wymagają uaktualnienia, gdyż muszą uwzględnić coraz częstsze przypadki sztucznego zapłodnienia, wszczepiania embrionów czy stosowania innych technik w tej dziedzinie⁵¹.

Wspomniane wcześniej Indie są natomiast jednym z bardziej znanych krajów, jeżeli chodzi o „turystykę sztucznego zapłodnienia” i komercyjne macierzyństwo zastępcze⁵². Hinduskie surogatki są bardzo popularne wśród nieposiadających dzieci, dobrze sytuowanych par z całego świata. Co więcej, istnieją tam również specjalistyczne kliniki świadczące pośrednictwo w tym zakresie oraz zapraszające przez Internet pary z całego świata. Szacuje się, że indyjskie surogatki rodzą rocznie około 25 tys. dzieci⁵³, a rynek takich usług wart jest w Indiach około 2 mld dolarów⁵⁴. Ponadto koszt zabiegu w klinice w Indiach jest znacznie niższy niż w podobnej klinice w Europie czy w USA⁵⁵, a wynagrodzenie, które może otrzymać surogatka za urodzenie dziecka porównywalne jest do dziesięcioletnich zarobków w wiejskich regionach kraju⁵⁶.

Jednocześnie należy podkreślić, iż w wielu państwach instytucja surogatki staje się coraz bardziej powszechnym zjawiskiem, będąc często alternatywą dla chociażby adopcji. Tworzone przepisy prawne powinny więc uwzględnić

⁴⁹ *Genetic mother wins surrogacy lawsuit in Ireland*, http://www.huffingtonpost.com/huff-wires/2013/03/05/eu-ireland-surrogate-mother/?utm_hp_ref=homepage&ir=homepage [20.11.2013].

⁵⁰ <http://www.irishtimes.com/news/crime-and-law/surrogacy-decision-opens-door-to-genetic-mothers-court-actions-1.1318125> [17.04.2013].

⁵¹ *Irlandia: Genetyczna matka wygrała proces o uznanie macierzyństwa. „Prawo wymaga aktualizacji”*, <http://www.polskatimes.pl/artukul/775993,irlandia-genetyczna-matka-wygrala-proces-o-uznanie-id,t.html> [20.11.2013]; zob. *Genetyczna matka wygrała proces o uznanie macierzyństwa*, http://www.ddv.pl/genetyczna_matka_wygrala_proces_o_uznanie_macierzynstwa,wszxw.html [20.11.2013].

⁵² P. Saxena, A. Mishra, S. Malik, *Surrogacy: ethical and legal issues*, „Indian journal of community medicine: official publication of Indian Association of Preventive & Social Medicine”, 2012 October, 37 (4), s. 211–213.

⁵³ *Macierzyństwo zastępcze*, <http://www.zycie.ca/tag/surogatki/> [18.11.2013].

⁵⁴ *Fabryki niemowląt*, <http://dzieci.pl/title,Fabryki-niemowlat,wid,14582751,wiadomosc.html?smgputi-caid=61074c> [21.11.2013].

⁵⁵ A. Haworth, *Womb for Rent: Surrogate Mothers in India*, <http://www.webmd.com/infertility-and-reproduction/features/womb-rent-surrogate-mothers-india> [23.11.2013] – „Surrogacy costs about \$12,000 in India, including all medical expenses and the surrogate’s fee. In the U.S., the same procedure can cost up to \$70,000”.

⁵⁶ *Ibidem*.

i regulować wszystkie kontrowersje związane z macierzyństwem zastępczym, bowiem wyłącznie ustawy mogą przyczynić się do rozwiązania złożonych problemów, które pojawiają się w tym kontekście⁵⁷. Stworzenie międzynarodowych przepisów i regulacji prawnych stanowi jedyną możliwość, aby rozwiązać zarówno problemy natury etycznej, jak i prawnej, związane z komercyjnym podejściem do macierzyństwa zastępczego⁵⁸.

3. Umowy o macierzyństwo zastępcze

W polskiej literaturze dotyczącej prawnej dopuszczalności umów o zastępcze macierzyństwo panuje zgodność poglądów co do tego, że *de lege lata* umowy te winny być uznawane za nieważne⁵⁹.

Niezależnie od tego warto podkreślić, iż przeciwko dopuszczalności tego typu zabiegów przemawiają nie tylko przeciwwskazania natury etycznej, ale i medycznej. Wszczepiany embrion jest bowiem genetycznie obcy w stosunku do kobiety, która zamierza go nosić, tym samym zwiększa się ryzyko nieprzewidywanego rozwoju płodu⁶⁰.

Abstrahując od powyższego wyjaśnić należy, iż sama umowa o macierzyństwo zastępcze zobowiązuje jej strony do określonych działań. Najczęściej są w niej zawarte zobowiązania męża do zapłodnienia komórki jajowej kobiety innej niż jego żona, następnie uznania i przyjęcia mającego się narodzić dziecka. Ponadto obliguje ona żonę do zaakceptowania tej czynności i nowo narodzonego dziecka, zaś matkę zastępczą (surogatkę) zobowiązuje do zgody na proces polegający na wszczęciu zarodka do jej macicy, noszeniu ciąży, urodzeniu dziecka, a następnie wydaniu go rodzicom adopcyjnym (genetycznym). Może się też zdarzyć, iż w umowach takich pojawią się zapisy określające rolę pośrednika podczas czuwania nad całością sprawy⁶¹.

Prawo umów czyni ponadto nieważnymi zapisy dotyczące zrzeczenia się dziecka⁶². Również nie jest skuteczne zobowiązanie się matki zastępczej do oddania dziecka genetycznym rodzicom⁶³.

⁵⁷ E. Nelson, *Global trade and assisted reproductive technologies: regulatory challenges in international surrogacy*, „The Journal of law, medicine & ethics: a journal of the American Society of Law, Medicine & Ethics”, 2013 Spring, 41 (1), s. 240–53.

⁵⁸ L. A. Ramskold, M. P. Posner, op. cit., s. 397–402.

⁵⁹ M. Safjan, *Prawo wobec ingerencji w naturę ludzkiej prokreacji*, Warszawa 1990, s. 436; M. Nesterowicz, *Prawo medyczne*, Toruń 2005, s. 218.

⁶⁰ K. Pietrzykowski, op. cit., s. 639.

⁶¹ R. Tokarczyk, op. cit., s. 180.

⁶² Ibidem, s. 639.

⁶³ Ibidem.

Aktualnie obowiązujący w Polsce kodeks rodzinny i opiekuńczy⁶⁴ określa w art. 61⁹, iż matką dziecka jest kobieta, która je urodziła⁶⁵. Regulacja ta wprowadzona została na skutek prac Komisji Kodyfikacyjnej Prawa Cywilnego, w ocenie której powstała potrzeba jednoznacznego wskazania w przepisach, kto jest matką dziecka⁶⁶. Określenie osoby matki stanowi również jedyną podstawę sporządzenia aktu urodzenia i kształtowania jego treści. Ważne jest zatem, aby z norm prawnych dotyczących ustalenia pochodzenia dziecka wynikało *expressis verbis*, że macierzyństwo opiera się na fakcie urodzenia dziecka. Artykuł 61⁹ k.r.o. nie pozostawia w tej materii wątpliwości⁶⁷. W przypadku macierzyństwa zastępczego za matkę w świetle art. 61⁹ k.r.o. uważana będzie ta kobieta, która dziecko urodziła (matka zastępcza)⁶⁸. W konsekwencji, kobieta, od której pochodzi materiał genetyczny, ale która dziecka nie urodziła, nie jest uważana za matkę dziecka⁶⁹. Zasada ta nie może być zmieniona w drodze umowy zawartej pomiędzy stronami⁷⁰.

Jednocześnie art. 62 §1 k.r.o. stwierdza, iż domniemywa się, że ojcem dziecka, jeśli urodziło się ono w czasie trwania małżeństwa albo przed upływem trzystu dni od ustania albo unieważnienia małżeństwa, jest mąż matki. Warto podkreślić, iż zgodnie z art. 18 Konstytucji RP macierzyństwo i rodzicielstwo znajdują się pod ochroną i opieką Rzeczypospolitej Polskiej.

4. Odpowiedzialność karna surogatki

W ostatnich latach w Polsce nasila się dążenie do ograniczenia lub całkowitego zakazu macierzyństwa zastępczego⁷¹.

Oprócz konieczności wspomnianej regulacji prawnej dotyczącej dopuszczalności surogacji ważna jest również kwestia ewentualnej penalizacji zjawiska macierzyństwa zastępczego, która również budzi szereg wątpliwości. W przypadku bowiem zawarcia odpłatnej umowy pomiędzy surogatką a biologicznymi rodzicami dziecka, w której treści znajdzie się zobowiązanie matki zastępczej do donoszenia ciąży, a następnie oddania dziecka za wynagrodzeniem, to czyn ten uznać można za handel ludźmi w rozumieniu art. 189a

⁶⁴ Ustawa z 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz. U. nr 9, poz. 59, z późn. zm.).

⁶⁵ Przepis wszedł w życie 13 czerwca 2009 r.

⁶⁶ M. Fras, D. Abłażewicz, op. cit., s. 66.

⁶⁷ K. Gromek, *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Warszawa 2013, s. 463.

⁶⁸ J. Habermo, T. Sokołowski, [w:] *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, red. H. Dolecki, T. Sokołowski, Warszawa 2013, s. 527.

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ K. Pietrzykowski, op. cit., s. 639.

⁷¹ A. Breczko, *Podmiotowość prawna człowieka...*, s. 226.

kodeksu karnego⁷², zagrożony karą pozbawienia wolności na czas nie krótszy od lat 3⁷³.

Zaznaczyć tu od razu należy, iż w przypadku, gdyby wzmiankowana powyżej umowa miała charakter nieodpłatny, to i tak byłaby nieważna ze względu na jej sprzeczność z zasadami współżycia społecznego, wynikającą z treści z art. 58 §1 kodeksu cywilnego⁷⁴. Rozwiązanie takie znajduje potwierdzenie w analizie norm prawa międzynarodowego, z których wynika, że macierzyństwo zastępcze uznawane jest za zjawisko niepożądane, które może być dopuszczalne wyłącznie po spełnieniu określonych prawem dodatkowych wymogów⁷⁵.

Etyk prof. J. Hartman stoi jednak na stanowisku potrzeby zniesienia zakazu płacenia surogatkom. Uważa on, iż o legalności surogacji winno jedynie przesądzać to, czy matka planująca stać się surogatką nie robi tego pod przymusem, także ekonomicznym, w sytuacji gdy nie ma za co żyć⁷⁶. Także zdaniem M. Frasa i D. Abłażewicz „najlepszym modelem prawnym umowy o macierzyństwo zastępcze byłaby umowa nieodpłatna (z możliwością zwrotu kosztów poniesionych przez matkę zastępczą), z jednoczesnym uprawnieniem matki zastępczej do odstąpienia od umowy bez żadnych prawnych konsekwencji, z możliwością zatrzymania przez nią dziecka”⁷⁷. Również autorzy z USA, H. V. McLachlan i J. K. Swales, twierdzą, iż to przyszli rodzice, wiedząc, jakie są wady i zalety zarówno altruistycznych, jak i płatnych systemów surogacji, powinni mieć prawo do swobodnego wyboru systemu, który najlepiej pasuje do ich preferencji⁷⁸.

Jeżeli chodzi o odpowiedzialność surogatki za uszkodzenia płodu, odnieść się należy do przepisów. W polskim prawie karnym ustawodawca w stosunku do matki nie wyłącza przestępności czynu, przewiduje jedynie klauzulę niekaralności. Wydaje się uzasadnione stosowanie tej regulacji również w stosunku do matki zastępczej, zważywszy w szczególności na fakt, iż przez pojęcie matki, które zostało użyte przez ustawodawcę w przepisach związanych z ciążą, dzieckiem poczętym lub porodem, należy rozumieć kobietę, w któ-

⁷² Ustawa z 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (Dz. U. nr 88, poz. 553 z późn. zm.).

⁷³ *Problematyka prawna zastępczego macierzyństwa...*

⁷⁴ J. Kawka, *Macierzyństwo zastępcze – problemy prawne*, <http://arslegis.salon24.pl/151631,macierzynstwo-zastepcze-problemy-prawne> [20.11.2013]; por. ustawa z 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny (Dz. U. nr 16, poz. 93, z późn. zm.).

⁷⁵ *Problematyka prawna zastępczego macierzyństwa...*

⁷⁶ M. Czarniecki, *Genetyczna matka dzieci urodzonych przez surogatkę wygrała prawo do macierzyństwa. Historyczny wyrok*, http://wyborcza.pl/1,75477,13510307,Genetyczna_matka_dzieci_urodzonych_przez_surogatke.html#ixzz2RHZscDkF [21.11.2013].

⁷⁷ M. Fras, D. Abłażewicz, op. cit., s. 66–67.

⁷⁸ H. V. McLachlan, J. K. Swales, *Commercial surrogate motherhood and the alleged commodification of children: a defense of legally enforceable contracts*, <http://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1538&context=lcp> [21.11.2013].

rej ciele rozwija się dziecko poczęte (płód), niezależnie od tego, czy materiał genetyczny zarodka pochodzi od innej kobiety. Z tego więc powodu zgodzić się należy ze stanowiskiem doktryny, że matka zastępcza nie podlega karze za uszkodzenie ciała dziecka poczętego⁷⁹.

5. Wnioski

Zakres tego artykułu z uwagi na wieloaspektowość omawianego tematu zmusza do dokonania wyboru zagadnień i uwzględnienia wyłącznie aktualnego stanu wiedzy. Wskazać jednak należy na możliwość pojawienia się kolejnych kontrowersji związanych z macierzyństwem zastępczym, jak również z możliwością klonowania zarodków i inżynierią genetyczną. Problemy te są w chwili obecnej wyłącznie na etapie dyskusji, tak w środowisku naukowym, jak i w społeczeństwie, nie można jednak wykluczyć, iż wkrótce mogą stać się faktem. Ingerencję w genetykę trzeba będzie zatem skonfrontować z konstytucyjną zasadą poszanowania godności ludzkiej⁸⁰. Zasada poszanowania godności człowieka odgrywa również kluczową rolę w tworzeniu światowych norm dotyczących bioetyki, w szczególności w nawiązaniu do Powszechnej Deklaracji UNESCO w sprawie Bioetyki i Praw Człowieka, przyjętej jednomyślnie 19 października 2005 roku podczas 33. sesji Konferencji Generalnej UNESCO⁸¹.

Kontrowersyjność instytucji matki zastępczej nie istnieje wyłącznie na gruncie prawa polskiego, ale ma swoje odzwierciedlenie w prawodawstwie innych krajów. Problematyka surogacji stanowi również przedmiot zainteresowania głównych religii świata. Najwięcej sporów wywołują niewątpliwie zagadnienia dotyczące dopuszczalności umów mających za przedmiot macierzyństwo zastępcze, status i pochodzenie nowo narodzonego dziecka oraz problem odpłatności⁸². Co więcej, pomimo iż macierzyństwo zastępcze traktowane jest często jako medyczny sposób rozwiązania problemu bezpłodności, różnorodność regulacji prawnych w poszczególnych krajach powoduje, iż traktowane jest często jako problem natury społecznej⁸³. Zdarza się również, iż ustawodawstwa niektórych państw (np. Indii) zdają się wręcz promować biznesowe podejście do problemu. Dla wielu kobiet swego rodzaju „użyczenie łona” jest

⁷⁹ M. Budyn-Kulik, *Przestępstwa przeciwko życiu i zdrowiu*, [w:] *Kodeks karny. Komentarz*, red. M. Mozgawa, wyd. 5, Warszawa 2013, s. 365.

⁸⁰ E. Q. de Oliveira Júnior, P. B. de Oliveira, *Protection of genetic heritage in the era of cloning*, „Revista brasileira de hematologia e hemoterapia” 2012, 34 (6), s. 452–458.

⁸¹ R. Andorno, *Human dignity and human rights as a common ground for a global bioethics*, „The Journal of medicine and philosophy” 2009 June, 34 (3), s. 223–40.

⁸² M. Wałachowska, *Macierzyństwo zastępcze w systemie common law*, „Państwo i Prawo” 2003, nr 8, s. 97.

⁸³ R. Cook, S. Sclater, F. Kaganas, op. cit., s. 3.

szansą na lepsze życie. Zachodnioeuropejskie systemy prawne zakazują handlu osobami, w tym również częściami ludzkiego ciała i organami. Oznacza to tym samym, że wolność jednostki w zawieraniu komercyjnych umów jest ograniczona. Oczywiście zrozumieć należy bezpłodne pary pragnące mieć dziecko, jednak nie wszystkie pragnienia dorosłych należy traktować jako ich prawa, szczególnie jeśli może to być szkodliwe dla godności i praw innych osób, szczególnie kobiet i ich dzieci⁸⁴.

Podsumowując, zgodzić się należy z twierdzeniami, iż macierzyństwo zastępcze jest nie tylko odpowiedzią na bezdzietność, ale powoduje metamorfozę tradycyjnej postawy wobec takiej ludzkiej wartości, jaką jest rodzina⁸⁵. W przypadku niemożności zajścia w ciążę, a przede wszystkim donoszenia ciąży przez kobietę, surogacja jawi się często jako swego rodzaju jedyna alternatywa, aczkolwiek zdawać sobie należy sprawę z tego, że dziecko pochodzi wtedy genetycznie od małżonków, ale biologiczną matką jest kobieta, która dziecko urodziła (matka zastępcza)⁸⁶. Pomimo kontrowersyjności samej metody, wiele bezdzietnych par będzie wybierać właśnie taką drogę, aby posiadać upragnione potomstwo – już od czasów rzymskich znane jest bowiem twierdzenie *Liberis nihil carius humano generi est* (Dla rodzaju ludzkiego nic nie jest droższe nad dzieci). Tym bardziej ważne jest zatem, ażeby do polskiego prawa zostały wprowadzone precyzyjne regulacje dotyczące surogacji, aby wykluczyć obecne wątpliwości i możliwość nadinterpretacji.

Bibliografia

- Adam A., Akhaladze V., *Parents and children: „surrogate” paradigm of modernity*, „Georgian medical news”, 2011 June (195).
- Andorno R., *Human dignity and human rights as a common ground for a global bioethics*, „The Journal of medicine and philosophy”, 2009 June, 34 (3).
- Assisted Human Reproduction Act* (S.C. 2004, c. 2), <http://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/A-13.4/>.
- Atighetchi D., *Islamic Bioethics: Problems and Perspectives*, Dordrecht 2007.
- Breczko A., *Podmiotowość prawna człowieka w warunkach postępu biotechnomedycznego*, Białystok 2011.

⁸⁴ J. López Guzmán, A. Aparisi Miralles, *Aproximacion a la Problematica Etica y Juridica de la Maternidad Subrogada*, „Cuadernos de bioética: revista oficial de la Asociación Española de Bioética y Ética Médica”, 2012 May-August, 23 (78), s. 253–67.

⁸⁵ A. Adam, V. Akhaladze, *Parents and children: „surrogate” paradigm of modernity*, „Georgian medical news”, 2011 June, 195, s. 7–10.

⁸⁶ T. Smyczyński, *Prawo rodzinne i opiekuńcze, System Prawa Prywatnego*, t. XII, Warszawa 2011, s. 215.

- Breczko A., *Prawo a moralność w teorii i praktyce wczoraj i dziś (zarys wykładu)*, Białystok 2004.
- Brockopp J. E., Eich T., *Muslim medical ethics: from theory to practice*, University of South Carolina, Columbia 2008.
- Budyn-Kulik M., *Przestępstwa przeciwko życiu i zdrowiu*, [w:] *Kodeks karny. Komentarz*, red. M. Mozgawa, wyd. 5, Warszawa 2013.
- Burczak K., Dębiński A., Jońca M., *Łacińskie sentencje i powiedzenia prawnicze*, Warszawa 2007.
- Civil Code of Quebec, 1991, c. 64, article 541.
- Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine*, <http://www.conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/164>.
- Cook R., Sclater S., Kaganas F., *Surrogate motherhood: international perspectives*, Oregon 2003.
- Czarnecki M., *Genetyczna matka dzieci urodzonych przez surogatkę wygrała prawo do macierzyństwa. Historyczny wyrok*, http://wyborcza.pl/1,75477,13510307,Genetyczna_matka_dzieci_urodzonych_przez_surogatke.html#ixzz2RHZscDkF.
- Europejska Konwencja o statusie prawnym dziecka pozamałżeńskiego (Dz. U. z 1999 r., nr 79, poz. 888).
- Fabryki niemowląt*, <http://dzieci.pl/title,Fabryki-niemowlat,wid,14582751,wiadomosc.html?smgputicaid=61074c>.
- Fras M., Abłażewicz D., *Reżim prawny macierzyństwa zastępczego na tle porównawczym*, [w:] *Problemy współczesnego prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego*, vol. VI, A.D. MMVIII.
- Gałązka M., *Prawo karne wobec zastępczego macierzyństwa*, [w:] *Ius et lex. Księga jubileuszowa ku czci Profesora Adama Strzembosza*, red. A. Dębiński, A. Grześkowiak, K. Wiak, Lublin 2002.
- Galewicz W., *Macierzyństwo zastępcze – czym ono jest i co jest w nim złego? Debata: Jak uregulować kwestie macierzyństwa zastępczego?* 16–23.11.2009, www.ptb.org.pl/pdf/galewicz_macierzynstwo.2.pdf.
- Genetic mother wins surrogacy lawsuit in Ireland*, http://www.huffingtonpost.com/huff-wires/20130305/eu-ireland-surrogate-mother/?utm_hp_ref=homepage&ir=homepage.
- Genetyczna matka wygrała proces o uznanie macierzyństwa*, http://www.ddv.pl/genetyczna_matka_wygrala_proces_o_uznanie_macierzynstwa.wsxw.html.
- Gromek K., *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Warszawa 2013.
- Haberko J., Sokołowski T., [w:] *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, red. H. Dolecki, T. Sokołowski, Warszawa 2013.
- Haworth A., *Womb for Rent: Surrogate Mothers in India*, <http://www.webmd.com/fertility-and-reproduction/features/womb-rent-surrogate-mothers-india>.

<http://www.irishtimes.com/news/crime-and-law/surrogacy-decision-opens-door-to-genetic-mothers-court-actions-1.1318125>.

Instrukcja o szacunku dla rodzącego się życia ludzkiego i o godności jego przekazywania. Odpowiedzi na niektóre aktualne zagadnienia, <http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WR/kongregacje/kdwiary/zbior/t.2.19.html>.

Interwencje w przekazywanie życia ludzkiego, http://izajasz.pl/dk,5,3,donum_vitae.html.

Irlandia: Genetyczna matka wygrała proces o uznanie macierzyństwa. „Prawo wymaga aktualizacji”, <http://www.polskatimes.pl/artykul/775993,irlandia-genetyczna-matka-wygrala-proces-o-uznanie,id,t.html>.

Kałczewiak M., *Izraelskie prawo małżeńskie. Wybrane zagadnienia*, „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 2012, t. 4.

Kaszowski M., *Teologia w pytaniach i odpowiedziach*, www.teologia.pl/m_k/prz-07.htm.

Katechizm Kościoła Katolickiego, Pallottinum 1994.

Kawka J., *Macierzyństwo zastępcze – problemy prawne*, <http://arslegis.salon24.pl/151631,macierzynstwo-zastepcze-problemy-prawne>.

Kindregan Jr., C. P., White D., *International Fertility Tourism: The Potential for Stateless Children in Cross-Border Commercial Surrogacy Arrangements*, „Suffolk Transnational Law Review” 2013, vol. 36.

Krajewski R., *Prawa i obowiązki seksualne małżonków. Studium prawne nad normą i patologią zachowań*, Warszawa 2009.

Kto jest Żydem?, <http://www.the614thcs.com/40.708.0.0.1.0.phtml>.

Kumar A., *Ethical Aspects of Assisted Reproduction – an Indian viewpoint*, Reproductive BioMedicine Online, 2007.

Leiman S. Z., *Jewish Ethical Teaching and Technological Advance*, [w:] *Contemporary Ethical Issues in the Jewish and Christians Traditions*, red. F. E. Greenspahn, Hoboken, New Jersey 1986.

López Guzmán J., Aparisi Miralles A., *Aproximacion a la Problematica Etica y Juridica de la Maternidad Subrogada*, „Cuadernos de bioética: revista oficial de la Asociación Española de Bioética y Ética Médica” 2012 May-August, 23 (78).

Macierzyństwo zastępcze, <http://www.zycie.ca/tag/surogatki/>.

McLachlan H. V., Swales J. K., *Commercial surrogate motherhood and the alleged commodification of children: a defense of legally enforceable contracts*, <http://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1538&context=lcp>.

Nelson E., *Global trade and assisted reproductive technologies: regulatory challenges in international surrogacy*, „The Journal of law, medicine & ethics: a journal of the American Society of Law, Medicine & Ethics”, 2013 Spring, 41 (1).

Nesterowicz M., *Prawo medyczne*, Toruń 2005.

Oliveira Júnior E. Q. de, Oliveira P. B. de, *Protection of genetic heritage in the era of cloning*, „Revista brasileira de hematologia e hemoterapia”, 2012, 34 (6).

- Pietrzykowski K., *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, wyd. 3, Warszawa 2012.
- Problematyka prawna zastępczego macierzyństwa – regulacje prawnomiędzynarodowe i krajowe. Prawo i medycyna*, <http://www.prawoimedycyna.pl/index.php?str=artykul&id=688&PHPSESSID=74177a443c2491416ddc85368946d1dd>.
- Ramskold L. A., Posner M. P., *Commercial surrogacy: how provisions of monetary remuneration and powers of international law can prevent exploitation of gestational surrogates*, „Journal of medical ethics”, 2013 June, 39 (6).
- Report on Human Artificial Procreation. Principles set out in the report of the Ad Hoc Committee of Experts on Progress in the Biomedical Sciences (CAHBI)*, 1989, http://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/source/PMAprinciplesCAHB11989_en.doc.
- Resolution on the ethical and legal problems of genetic engineering*, <http://www.codex.vr.se/texts/EP-genetic.html>.
- Rucki T., *Medyczne utwarunkowania wspomaganego rozrodu*, [w:] *Wspomagana prokreacja ludzka. Zagadnienia legislacyjne*, red. T. Smyczyński, Poznań 1996.
- Safjan M., *Prawo wobec ingerencji w naturę ludzkiej prokreacji*, Warszawa 1990.
- Saxena P., Mishra A., Malik S., *Surrogacy: ethical and legal issues*, „Indian journal of community medicine: official publication of Indian Association of Preventive & Social Medicine”, 2012 October, 37 (4).
- Smyczyński T., *Prawo rodzinne i opiekuńcze, System Prawa Prywatnego*, t. XII, Warszawa 2011.
- Storror R. F., *Travel into the Future of Reproductive Technology*, University of Missouri, „Kansas City Law Review” 2010, 2.
- Surrogacy Arrangements Act 1985*, <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1985/49>.
- Surrogacy laws in the United States*, <http://www.jsonline.com/news/health/163772546.html>.
- Surrogacy: is it legal in Canada?*, <http://www.familyhelper.net/iy/surrogacy/legal.html>.
- The Assisted Reproductive Technologies (Regulation) Bill – 2010*, Ministry of Health & Family Welfare, India, <http://www.icmr.nic.in/guide/ART%20REGULATIONS%20Draft%20Bill1.pdf>.
- Tokarczyk R., *Prawa narodzin, życia i śmierci. Podstawy biojurysprudenji*, wyd. 7, Zakamcze 2002.
- Ustawa z 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny (Dz. U. nr 16, poz. 93 z późn. zm.).
- Ustawa z 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz. U. nr 9, poz. 59 z późn. zm.).
- Ustawa z 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (Dz. U. nr 88, poz. 553 z późn. zm.).
- Wałachowska M., *Macierzyństwo zastępcze w systemie common law*, „Państwo i Prawo” 2003, nr 8.
- Wright C., *Thinking Through Religion: Truth and Spirituality. Module 4*, Oxford 2003.